

Сергій Іванов

ДІЯЛЬНІСТЬ ОСТРОЗЬКОЇ РАЙОННОЇ УПРАВИ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (3.07.1941 – 10.01.1944)

*У статті зроблено спробу проаналізувати діяльність
Острозької районної управи в роки німецької окупації.*

Ключові слова: німецька окупація, рейхскомісаріат
"Україна", окупаційний режим, Острозька районна управа,
сільські управи.

*В статье сделана попытка проанализировать деятельность
Острожской районной управы в годы немецкой оккупации.*

Ключевые слова: немецкая оккупация, рейхскомиссариат
"Украина", оккупационный режим, Острожская районная
управа, сельские управы.

*The article deals with the activities of Ostrog District Board
during the German occupation.*

Keywords: German occupation, Reichscommissariat "Ukraine",
the occupation regime, Ostrog District Board, village boards.

Німецький окупаційний режим є темою, яка привертає увагу дослідників і викликає багато дискусій, не лише на науковому, а й на політичному рівні. Нерідко він виступає об'єктом різноманітних спекуляцій. Тому правдиве висвітлення суті окупаційного режиму є важливою науковою проблемою.

Питання, пов'язані з даною темою, висвітлювалися у працях М. Вейнер, В. Баталова, О. Гончаренка, В. Данилюк, О. Забродця, М. Коваля, В. Косика, О. Лисенка, В. Сергійчука М. Лободи, О. Панасенка, Т. Пастушенко, Й. Пацули, О. Сивіцького, Г. Стародубець, Л. Степанова, В. Шайкан. Разом з тим, мікроісторичні аспекти німецького окупаційного режиму на території України залишаються недостатньо висвітленими у науковій літературі. Це

стосується і місцевих органів влади в роки німецької окупації, зокрема, Острозької районної управи. Спираючись на різноманітні джерела, автор спробував проаналізувати її діяльність.

3 липня 1941 року після тривалих і кровопролитних боїв гітлерівці окупували Острожчину. Прихід німецьких військ певною частиною населення розглядався як акт “визволення від більшовицької зарази”. Дехто навіть пов’язував із цим фактом надії на відродження української державності, наївно сподіваючись, що головна мета нацистів якраз і полягає в здобутті незалежності різними народами, які перебували під владою Москви. І окупанти на перших порах цю ілюзію підтримували [37, с. 238].

Частина населення окупованої території радянської України погодилася свідомо співпрацювати з нацистами. Це були ті верстви, яких сталінський тоталітарний режим своїми репресіями, терором, сваволею та беззаконням поставив по інший бік барикад. З приходом чужоземних військ вони самі або на запрошення нової влади пішли на службу в окупаційні адміністративні структури, систему освіти, кооперацію, силові або каральні формування, активно включившись в розбудову “нового порядку”. За згодою влади деякі українці зайняли здебільшого нижчі або середні ланки управлінського окупаційного апарату. Вищі посади діставалися представникам німецької цивільної адміністрації [40, с. 344].

Районні, міські, громадські та сільські управи створювалися відразу з приходом німецької армії по всій зоні військової адміністрації. Персональна відповідальність за їхню роботу цих органів покладалася на начальників управ, бургомістрів і старост. Всі вони мали забезпечити “спокій і безпеку” на підпорядкованій території, протидіяти проявам спротиву заходам влади, диверсіям, саботажу, створити належні умови для служб, що вилучали сировину та сільськогосподарську продукцію [11, с. 348].

Уже 19 липня 1941 року Рівненською окружною управою було видане розпорядження про організацію української влади. Зокрема, була створена Острозька районна управа, яка складалася з голови, заступника голови і секретаря. Її очолив Василь Григорович.

При районній управі функціонували 5 відділів: адміністративний, господарчий, освітній, суспільної опіки, технічний. Їх очолювали референти, які персонально підпорядковувалися голові управи. У селах діяли сільські управи, склад яких (голова, заступник, секретар) затверджувався районною управою. Порядок в районі

підтримувала Народна міліція на чолі з комендантом. У селах були створені її осередки, підпорядковані районному комендантові. До 3 серпня 1941 року районна управа мала подати до окружної управи списки про персональний склад районної та сільських управ із зазначенням керівників кожного з відділів. Був даний наказ провести перепис населення району з обов’язковим зазначенням національності кожного мешканця [42, с. 85–86].

30 липня на підставі розпорядження № 1 Рівненської окружної управи В. Григорович повідомив громадян Острожчини, що з 1 по 5 серпня 1941 року буде проведений перепис населення. За неявку до пунктів перепису винних передбачалося притягати до відповідальності та карати згідно із законами воєнного часу [17, арк. 171–172].

Перед районною управою постали такі завдання: провести інвентаризацію державних, громадських установ та підприємств і забезпечити їх майном та устаткуванням; забезпечити збір урожаю; представити окружній управі кандидатів на посади керівників радгоспів і підприємств; організувати постачання німецької армії; провести статистичний облік господарств; подати дані про запаси збіжжя та худоби; організувати культурно–освітнє життя району; здійснити інвентаризацію медичних закладів та подати списки їх персоналу із зазначенням національності та посади кожного працівника.

Перед районною управою було поставлене завдання відновлювати та ремонтувати дороги, мости, будинки. Населення отримало наказ брати участь у громадських роботах. До них планувалося залучати євреїв, але без видачі їм заробітної платні.

На роздоріжжях, установах, підприємствах, санітарних пунктах, кооперативах та крамницях мали бути обов’язково вивішені орієнтаційні таблиці українською та німецькою мовами. Крім того, на установах наказувалося вивісити національний прапор та тризуб [42, с. 87].

Однак, недовго довелося радити українському населенню наявності власної символіки та кадрів в органах самоуправління. Гітлерівці сподівались, що українці, які прийшли до адміністрації і управ, залишаться вірними зняряддями у політиці фюрера [1].

Уже 21 липня 1941 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп офіційно заявив, що проголошення незалежності України “немає жодного конституційного значення”. Гітлерівці

зробили для себе висновок, що в Україні їм потрібні не союзники, а слухняні виконавці їх колоніальної політики [28, с. 127].

Розпочинаючи війну проти СРСР, нацисти поставили за мету не лише ліквідацію політичного ладу та знищення більшовицької ідеології, а й перетворення східних територій, передовсім України, в аграрно–сировинний придаток німецького військово–промислового комплексу та у джерело дешевої робочої сили [28, с. 350].

20 серпня 1941 р. вийшов наказ А. Гітлера про утворення рейхскомісаріату “Україна”. Тоді ж з’явилася директива рейхсміністерства Розенберга про адміністративний поділ окупованих областей України [30, с. 766]. Територія рейхскомісаріату була передана цивільній адміністрації. Керувати рейхскомісаріатом фюрер призначив Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю. Його штаб–квартира була розміщена у Рівному [29, с. 137]. На місцях були запроваджені посади гебітскомісарів, ортскомендантів, фолькскомендантів, ляндрвіртів. На них призначалися лише німці. Вони користувалися необмеженою владою над життям і долею людей. Був створений величезний апарат насильства та грабежу – гестапо, жандармерія, поліція, різні групи і команди, які опиралися на регулярні військові частини, а також “айнзацгрупи”, що мали нещадно винищувати “ідеологічних і расових ворогів” [32, с. X–XI].

Складовою частиною рейхскомісаріату стала генеральна округа “Волинь і Поділля” з центром у місті Луцьку. Вона поділялася на головні округи. Територія Рівненщини була включена до складу Луцької головної округи, яка, що своєю чергою ділилася на округи (гебітскомісаріати). На початку окупації Острожчина підпорядковувалась Здолбунівській окрузі. 15 січня 1943 році Здолбунівську округу сполучили з Рівненською [15, арк. 3]. З 15 вересня 1941 року на посаду обласного гебітскомісара був призначений Вернер Беєр з осідком Рівному [37, с. 239].

Рівненська область була поділена на 17 районних управ. Після адміністративно–територіальної реформи наступним кроком німецької влади стала реорганізація місцевого управління [49, с. 189]. Е. Кох приступив до негайної зміни місцевих органів влади. Сільські старости, голови та апарат міських і районних управ, які вважали себе підвладними відродженій українській державі, негайно зміщались. Була розпущена українська міліція, її замінила допоміжна поліція [39, с. 52].

Острозьку районну управу очолив Іван Мотренко, його заступником був призначений вчитель латинської мови Матвій Йоакимович, секретарем – Сафон Заречнюк. Один з перших наказів районного голови стосувався структури управи і кадрових призначень її працівників. При Острозькій районній управі функціонувало 5 відділів (рефератів): загальний, господарчий, статистичний, технічний, фінансовий. Їх очолювали референти, які персонально підпорядковувались Івану Мотренку. Господарчий відділ очолив Юліан Бабич, фінансовий – Болеслав Запольський, статистичний – Василь Григорович. Службовцями управи також були районний лікар Оксана Цибульська, мировий суддя Адам Мровчинський, ветеринарний лікар Ярослав Ярмолинський, керівник музею Йосип Новицький, голова бюро праці Микола Білошицький, комендант районної пожежної служби Артур Кліменко, шкільний інспектор Карпо Перебийніс. Станом на 5 квітня 1943 р. штат районної управи налічував 73 особи [3].

Офіційною мовою в управі була українська. Накази, призначені для населення, видавалися двома мовами – німецькою та українською. Велика увага приділялася дисципліні. Усім працівникам відділів наказувалося встановити суворий контроль за роботою своїх підлеглих. За порушення дисципліни застосовувались жорсткі покарання аж до звільнення з роботи. Кожному представникові Районної управи для безперешкодного пересування була видана нарукавна пов'язка, на якій стояла печатка німецької військової комендатури [2].

Службовці управи отримували зарплатню та пайок. Станом на червень 1943 р. пайок включав 1 кг чорної солі, 1 шматок мила, 1 коробку сірників, 1 книжечку паперу для куріння. Це коштувало 17 крб. Часом також видавали синьку, пудру, канцелярське начиння [34].

Протягом німецької окупації районна управа вирішувала поточні справи Острога та району, видавала розпорядження про відправлення молоді на роботу до Німеччини, накази районній лікарні сповіщати про кожного хворого, який звернувся до неї, донесення про вбивства та пожежі, звіти про роботу управи та стан справ у сільських управах району [18, арк. 5, 8, 28, 29].

Головним чинником окупаційного режиму були люди. На початку кожного місяця статистичний відділ Острозької районної управи збирав від сільських управ і настоятелів парафій відомості

про рух населення у районі. Вони вносились до книг стану і перебігу життя Острожчини [18, арк. 29]. З травня 1942 р. для обліку постійних і прибулих мешканців району були запроваджені тимчасові особисті посвідчення [14, арк. 13], т. зв. “евіденційні домашні листки” [13, арк. 22].

Життя на окупованій території регламентувалося численними наказами, які завжди закінчувалися погрозою смерті. Відповідальними за виконання наказів окупаційної влади були районний голова та сільські старости. Населенню Острожчини наказувалося, насамперед, здати велосипеди, радіоприймачі, радянські гроші. Було встановлено комендантську годину [33]. Пересування громадян Острога і району було обмежене. Цивільне населення повинно було мати при собі перепустки. Вночі рух з місця на місце не дозволявся. Євреям заборонялося залишати без дозволу місце перебування [5]. З 1 листопада 1941 р. була встановлена комендантська година, яка тривала від 19-ої години вечора до 6-ої години ранку. Для пересування у зазначений час обласний комісар мав видати спеціальний дозвіл [7].

На теренах рейхскомісаріату вийшло розпорядження про “загальний поштовий рух”, причому зазначалося, що поштові відправлення для євреїв і від них не дозволялися [6]. За розпорядженням гебітскомісара вважалися недійсними шлюби між євреями та представниками інших національностей [13, арк. 10]. Також було видано розпорядження про обов’язкову здачу кольорових металів з єврейських господарств [14, арк. 15].

Уже в перші дні приходу в Україну німці приступили до тотального виявлення і конфіскації продовольства й сировини в державних підприємствах та у населення. За спроби приховати продовольство і майно окупанти жорстоко розправлялися [40, с. 351]. Було закрито млини і маслобійні, під страхом смертної кари заборонялися забій і продаж худоби, птиці, сільськогосподарської продукції [46, с. 33]. 23 вересня 1941 р. ортскомендант Острога видав наказ про закриття усіх млинів району [21, арк. 1].

Суворому обліку підлягала наявність у селян коней і возів. За наказом коменданта острозької поліції С. Ткаченка протягом трьох днів кожен селянин, який мав воза та коней, забов’язувався прикріпити до лівої сторони воза таблицю, де українською та німецькою мовами потрібно було зазначити назву села та району, ім’я та прізвище власника [21, арк. 2].

На Острожчині у міжвоєнний період проживала значна кількість єврейського населення. Зокрема, перед війною в Острозі мешкало 9240 євреїв (62 % від усього населення міста) [50, р. 190]. Зі встановленням німецького окупаційного режиму євреї не лише зазнали утисків та втратили будь-які права. Поставивши єврейське населення поза законом, німці наче окреслили "зону відчуження", прирівнюючи його до лютого ворога [27, с. 166].

У першій декаді липня 1941 року євреїв району почали примусово переселяти до Острога. Окупанти заявили, що "відтепер всі жиди будуть жити в спеціально відведених районах в Острозі". У майбутньому вони стали складовою гетто, яке знаходилось у Старому місті в районі синагоги [44]. Після ліквідації гетто технічним відділом районної управи були зроблені огляд та оцінка єврейських будинків м. Острога. Інженер Віктор Ляйн у травні 1943 р. звітував, що "жидівські будівлі" виставлені на продаж [18, арк. 52–53].

Зважаючи на національну політику нацистів, люди намагались довести своє неєврейське походження, щоб якось уціліти у важкі часи. Питаннями, які стосувалися національного походження, займалася районна управа. Найбільшими щасливчиками були ті особи, які змогли документально засвідчити, що вони є етнічними німцями – "фальксдойче". Ця категорія громадян одразу ж переходила на привілейоване становище, прирівнюючись за правами до інших німців. Це проявлялося у перевагах під час прийому на роботу, можливості займати високі керівні посади, отримувати надбавку до зарплатні [37, с. 249].

З перших днів окупації в Україні запроваджувалася примусова праця. Розпорядженням рейхсміністра східних окупованих областей А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. всі громадяни віком від 18 до 45 років були забов'язані працювати. Для євреїв було видано окреме розпорядження. Обов'язкова трудова повинність для них поширювалась на осіб обох статей віком від 14 до 60 років [29, с. 588, 592]. Окрім того, вони були забов'язані працювати по суботах [37, с. 245].

Цивільне населення, за винятком хворих та дітей до 14 років, повинно було працювати на підприємствах, сільському господарстві, виконувати роботу з наведення порядку на вулицях, ремонтувати шляхи та ін. Разом з тим, праця в умовах жорстокого окупаційного режиму допомогла більшій частині населення вижити

[49, с. 68]. Відповідним наказом гебїтскомїсар розділив усе працездатне населення краю на кілька категорїй залежно від заробїтної плати, яку їм належало отримувати. У робїтників праця була погодинна і залежала від квалїфікації. Від останньої залежав і щомїсячний оклад службовцїв. Євреї та жїнки отримували лише 80% від звичайного розміру зарплатнї [4]. Загалом, трудове законодавство “нової влади” передбачало майже рабську низькооплачувану працю без права голосу “проти” з боку працївника.

Для виконання розпорядження “Про трудову повиннїсть” були створенї бїржї працї. Вони спївпрацювали з органами допомїжної української адмїнїстрації. На них покладались усї основнї функції з вербування населення на працю, у т. ч. реєстрація і облїк працездатного контингенту. Із середини листопада 1941 р. усїх зареєстрованих забов’язували з’явитися на контролну явку, про що робилися вїдмїтки в спецїальних картках. Робота, запропонована бїржею працї, вважалась обов’язковою і вїдмовитися від неї особа не могла [31, с. 64–77]. Як приклад, можна навести звернення до старости сїльської управи у с. Оженин Острозького району вїд 7 листопада 1942 р.: “[...]Згїдно з розпорядженням п. Комїсара Уряду Працї в Здолбуновї нарікається Вам визначити на роботу до Державного надлїсництва в Хоровї 30 робїтників. Робїтники разом з поїменним списком мають зголоситися негайно до Канцелярїї Надлїсництва” [22, арк. 1]. Керївники установ і пїдприємств були забов’язанї повїдомляти про наявнї вакансїї. Оголошення про “трудоий обов’язок” перїодично друкувалися у мїсцевїй пресї. Зазначалося, що вїн стосується усїх вїдїв працї, їйому пїдлягає кожен, хто може працювати [9; 10].

Внаслїдок вїйськових дїй Острожчина зазнала значних матерїальних втрат. Вона потребувала вїдбудови й упорядкування. Зокрема, в Острозї на час встановлення окупаційного режиму нараховувалося лише 1617 будинкїв, у тому числї зруйнованих і знищених – 289, а решта потребували негайного ремонту [20, арк. 91]. Вїдповїдно до наказу В. Беєра голова районної управи мав забезпечити видачу спецїальних “будївельно–полїційних дозволїв” на реконструкцію будинкїв, будївельнї роботи, розбирання непридатних для житла помешкань. Будївельний матерїал з будинкїв, їстотно пошкоджених, у першу чергу мав передаватися державним маєткам. Також було рекомендовано використати їйого для потреб сїльськогосподарських будївель [19, арк. 8]. Таким чином, їх вїдбу-

дова та відновлення всієї комунальної інфраструктури стали найголовнішими завданнями органів місцевого управління [18, арк. 28].

Німецька влада жорстко контролювала економічне використання електроенергії та оплату за її споживання. В. Беєр видав розпорядження, в якому чітко обумовлював потужність електричних ламп, що залежала від обсягу приміщення. За порушення вимог щодо користування електроенергією передбачалося суворе покарання [8, с. 4].

Керівникам підприємств і торгових закладів наказувалось вказувати на вивісках, написаних українською та німецькою мовами, прізвища відповідальних осіб. На вивісках підприємств і магазинів, якими керували євреї, обов’язково зазначалося – “жидівське підприємство”. Підприємці мали купити в Острозькій районній управі тимчасові свідоцтва на право діяльності. Стихійна вулична торгівля заборонялась [37, с. 245].

В Острозі великих підприємств під час окупації не було. Функціонували два млини (паровий та водяний), два тартаки, цех по виробництву шкіри (на Новому місті). Розвинутими були ремесла [36].

За наказом В. Беєра була створена пожежна служба для боротьби з пожежами і надзвичайними ситуаціями [8]. В Острозі нею керував Р. Радзівілюк. У селах пожежні загони склалися з 8–ми осіб, в Острозі – з 25–ти. Їх учасникам видавалися відповідні посвідчення. Для швидкого реагування на випадок пожеж сільські старости забов’язувались забезпечити пожежні команди кінями. В Острозі відповідальним за це був голова району [14, арк. 34]. Починаючи з осені 1942 року, пожежники обов’язково приводилися до присяги. Вони так само, як представники інших управлінських структур, носили на рукавах білі пов’язки, на яких стояла печатка німецької військової комендатури. Це давало змогу при наявності відповідної перепустки безперешкодно пересуватися вулицями Острога та територією району [36, с. 242.]. Голова району за наказом В. Беєра був забов’язаний на випадок пожеж залучати населення до ліквідації вогню [13, арк. 19].

Для підтримки доріг у належному стані і догляду за ними була створена зимова шляхова служба. Районний голова і сільські старости зобов’язувалися виділяти достатню кількість робочої сили та підвод для розчистки снігу та усунення ожеледиці. Вони також відповідали за те, щоб ремонтно–профілактичні роботи проводились у відповідних місцях швидко і в повному обсязі [13, арк. 23].

Економічна політика окупаційної адміністрації базувалась на “Директивах по керівництву економікою у щойно окупованих східних областях” (т. зв. “Зеленій папці” Г. Герінга). Відповідно до цих директив Німеччина мала отримати з окупованої території якомога більшу кількість продовольства та сировини [47, с.181]. Звідси випливало збереження колгоспів, терор у забезпеченні продуктивних контингентів, придушення прагнення до незалежності [39, с. 34]. Гітлерівці створили спеціальні “державні господарства” – фільварки, в яких широко застосовували працю військовополонених і селян [43, с. 33].

У приміщенні сучасного статистичного управління м. Острога знаходилася канцелярія крайсляндвірта. Його завданням було забезпечення німецької армії зерном, м’ясом, молочними продуктами тощо. Плани поставок доводились до відома сільських старост господарчим відділом районної управи [33]. У грудні 1941 року за наказом Генерального комісаріату округи “Волинь і Поділля” було утворено повітові збіжжіві контори, а в районах і селах – місцеві пункти. Керівники останніх зобов’язувались надсилати у вищі інстанції звіти про рух сільськогосподарських продуктів. Невдовзі до відома населення був доведений план зернопоставок з врожаю 1941 року. З 36301 га ріллі, що була в Острозькому районі, потрібно було поставити 47191 центнер зерна. 31 січня 1942 року були визначені ціни на зернові культури, продукцію млинів та сіно [23, арк. 6, 10, 14].

Норми поставок сільськогосподарської сировини і харчових продуктів від населення постійно підвищувалися. 30 червня 1942 року гебітскомісар Беєр видає розпорядження щодо покарання тих селян, які не виконували поставки збіжжя і харчів [32, с. 25].

Окупаційна влада встановила систему оподаткування, що мало чим відрізнялася від справжнього пограбування: оподатковувалися навіть домашні тварини. Селяни повинні були вчасно поставляти збіжжя, молоко, яйця, м’ясо, виконувати громадські трудові повинності, тримати у порядку своє господарство, двір. За невиконання обов’язкових поставок вводилася система штрафів, сплата яких аж ніяк не звільняла селян від самого обов’язку поставок [48, с. 300, 302].

Селяни Острожчини змушені були сплачувати німецькій владі такі податки: “1. подушний від 16 років – 10 руб. з людини; 2. сільськогосподарський – 300 руб. і більше; 3. за собак – 225 руб.; 4.

за випас худоби в лісі – 150 руб.; 5. штраф за випас худоби у лісі – 50 руб.;... 10. хліба з га – 180 кг; 11. м’яса – 100 кг і більше; яєць – 100 штук з курки;... 13. молока – 650 л з корови і т. д.” [45].

Шляхом видачі фіктивних “розписок” і “забов’язань”, використовуючи грубу силу, окупанти здійснювали неймовірне розбазарювання майна колгоспів і радгоспів, перейменованих у громадські та обцинні господарства й збережених окупантами як найзручніша форма експлуатації селян. А з липня 1942 р. до “липових” розписок долучилися “паперові”, так звані українські карбованці, що їх у необмежених обсягах тиражував у Рівному “Центральний емісійний банк України” [27, с. 221–222]. Відділення банку існувало і в Острозі. Керував ним Кременський [33].

Основною проблемою міського та районного керівництва були кошти. Щоб не допускати зайвих витрат, місцева влада використовувала дешеву робочу силу. Зрозуміло, що не всі працездатні могли влаштуватися на роботу за місцем свого проживання. Таким біржа праці пропонувала виїзд на роботу до Німеччини [49, с. 68].

Навпроти сучасної міської ради в Острозі знаходилося “Arbeitbuero” – відділ, який займався вербуванням робочої сили до Німеччини і видачею арбайт–карток тим, хто працював на Рейх. Цю установу очолював Микола Білошицький [33].

Шляхом різного роду агітацій нова влада переконувала місцеве населення у перевагах роботи у Німеччині та закликала погоджуватись на добровільний виїзд. Багато людей повірили обіцянкам вербувальників. Навесні 1942 р. хвиля вербування охопила і сільську місцевість [38, с. 854, 856].

Злиденне життя більшості українського населення краю та труднощі із працевлаштуванням штовхнули деяких юнаків та дівчат вирушити на заробітки [39, с. 116]. Для сімей, члени яких працювали у Німеччині, було визначено видання щомісячних грошових компенсацій, розмір яких коливався від 130 до 200 карбованців [12, с. 10].

Щоб збільшити в місцевого населення “охоту до праці у Рейху”, німецька влада приділяла значну увагу листуванню тих людей, які виїхали до Німеччини, з їхніми родинами [24, арк. 28]. Поштовий зв’язок з рідними було офіційно дозволено лише з липня 1942 р. [31, с. 140].

З весни 1942 р. вивіз людей на роботу до Німеччини став примусовим. Для забезпечення цього заходу окупаційна адміністрація

привела в рух гігантський репресивний апарат: гебітскомісаріати, округні, міські та районні управи, жандармерію, охоронні війська, підрозділи СС. Кожному місту, містечку, селу, навіть хутору було доведено план відправки робочої сили [26, с. 114]. Зокрема, на станції Здолбунів було створено пересильний табір, а в Острозі – пересильний пункт. Ешелони з живим товаром відправлялися щотижня. Про вербування вже ніхто не говорив. Ця акція себе швидко вичерпала. У хід були пущені такі заходи, як масові облави по селах, у церквах, кінотеатрах. На вік молоді перестали звертати увагу [39, с.118–119].

1943 рік розпочався для населення України новою мобілізацією працездатного населення 1923–1925 рр. народження. Про добровільність уже не було мови. Тепер це був обов'язок [38, с. 856]. На Острожчині списки людей, які підлягали мобілізації для виїзду до Німеччини, повинна була складати районна управа.

Ті особи, яких мали вивозити до Німеччини, повинні були пройти лікарський огляд, а також взяти з собою все необхідне для подорожі: робоче та святкове вбрання, білизну, взуття, мило, рушник, посуд, а також харчі на 4 дні. Після медичного огляду призначених до вивозу осіб відправляли на станцію Оженин. Згідно розпорядження міського комісаріату, їх не мали права супроводжувати навіть родичі. Попереджалось, що в разі спротиву або спроби втечі кого–небудь буде застосовуватися покарання за законами військового часу. У таких випадках відповідальні за відправку повинні були звертатися за допомогою до жандармерії [20, арк. 77, 91, 99].

Мобілізації підлягали навіть ті особи, які працювали в урядах і на підприємствах. Тому голова районної управи неодноразово звертався до німецької адміністрації з проханням звільнити зазначених осіб від вивозу до рейху [20, арк. 77, 91, 99]. Як приклад, 29 квітня 1943 р. І. Мотренко просив звільнити від вивозу 14 її працівників з формулюванням, що вони є сумлінними, здібними, виконують усі розпорядження німецької влади, а їх вивіз загальмує усю роботу районного уряду.

Від вивозу до Німеччини звільнялися також громадяни Острога, які мали власні господарства і повністю виконували обов'язкові поставки. Їм управа видавала посвідчення, які пред'являлися відповідній владі з метою звільнення від поборів членів їх родин як необхідних для праці у власному господарстві. Також звільнялися особи, які працювали на залізниці, державній пошті, шуцманшафті.

Архівні дані свідчать, що з території Острозького району планувалося вивезти 4037 осіб [2]. З них за період окупації було вивезено 554 особи [25, арк. 2].

У 1943 р. загострилося українсько–польське протистояння. Гітлерівці, не бажаючи примирення, використовували обидві сторони у своїх цілях. Перевагу надавали тим, на кого в той момент робилася ставка [48, с. 852].

З березня – квітня, коли українська поліція масово перейшла на сторону УПА, німецькі окупанти одразу запропонували “руку дружби” полякам, які її прийняли [39, с. 43]. Острожчина стала яскравим прикладом такого протистояння. У своїх звітах до гебітскомісара В. Беєра І. Мотренко був дуже занепокоєний ситуацією у районі, що загострювалася з кожним днем. Підпали, грабунки, вбивства людей – такою постає картина тогочасної Острожчини. Як приклад, можна навести витяг із звіту І. Мотренка за березень 1943 р.: “[...] партизанка з кожним днем зростає. Бандитизм все більше і більше поширюється... Зтероризоване населення в розпачі... Праця тормозується і паралізується. Відбивається це в великій мірі в нарядах, поставках, податках [...] частина населення цілковито легковажить і відмовляється виконувати, що від них вимагається [17, арк. 40–42].

Звітуючи про діяльність районного уряду за квітень 1943 р., І. Мотренко наголошував, що “[...] партизанка і бандитизм в квітні місяці прийняла більш розміри, ніж у попередніх. Випадки репресій і бандитизму з боку партизанів скерованих проти місцевого населення, в більшості випадків польського, та провокаційні погослови, розповсюджені ворожими чинниками, спричинилися до того, що поляки масово тікають з сіл до міста. Витворилась атмосфера, що кожен живе в непевності... Найбільше нещастя припадає на долю сільського населення. Грабежі і вбивства – щоденні явища. Населення кричить рятунку” [17, арк. 79].

З червня 1943 року на підставі розпорядження ортскоменданта в Острозі заборонялося ходити по вулицям після 21 години. За невиконання наказу передбачався розстріл. У помешканнях світло до 22 годин мало бути затемнене, а о 22 годині – вимкнене. Невиконання наказу тягло за собою смерть [41, с. 22]. З 11 листопада 1943 року на підставі розпорядження шефа жандармерії в Острозі та районі встановлювалась поліційна година, яка розпочиналась о 9–тій вечора [18, арк. 5]. Було заборонено допомагати полоненим

втікачам. Відповідальними за виконання цього наказу були Районний голова і сільські старости [15, арк. 6–9].

За акти саботажу заходів окупаційної влади, вбивство німецьких солдат та урядовців встановлювалась колективна відповідальність. Відповідний наказ за підписом голови району був оприлюднений 3 вересня 1943 р.: “З кожного вбитого німецького вояка чи німецького урядника буде розстріляно 10 громадян міста [...] При цьому закликаю населення до заховання цілковитого спокою, підпорядкування як цивільній, так і військовій владі, до сумлінного виконання різних повинностей, як наряди, різного роду поставки та податки” [19, арк. 76]. Про це згадує житель Острога Василь Новак: “Взагалі, німця вбити було не важко. Проте люди боялися це робити. Існував наказ про колективну відповідальність, коли за одного вбитого німця могли спалити ціле село [35].

У червні 1943 р. виникла складна ситуація, зумовлена притоком біженців, переважно поляків до міста Острога. Вони незаконно оселялися у напівзруйнованих будинках, грабували і нищили націоналізовані будинки, ухилялися від праці. І. Мотренко був занепокоєний тим, що із настанням зими могла виникнути епідемія. Звертаючись до окружного комісара, він просив посприяти якнайшвидшому звільненню міста від біженців.

Районний голова наголошував, що в “[...] попередніх місяцях репресії з боку партизанів скеровувались проти польського населення, а в останній час поширились на українське населення” [17, арк. 98]. Про втрати мирного українського і польського населення свідчать доповідні І. Мотренка до окружного комісара в Рівному [16, арк. 32, 40 – 41, 80].

У липні 1943 р. кількість польських біженців у м. Острозі зросла до 2500 осіб, крім незареєстрованих районною управою [19, арк. 90]. У попередньому місяці ця цифра становила 1535 осіб [17, арк. 98]. Загалом, станом на 1 вересня 1943 р. в Острозі проживало 7233 особи, а в Острозькому районі (без Острога) – 44516 осіб [18, арк. 29].

У звіті про діяльність районного уряду за серпень 1943 р. І. Мотренко повідомляв: “Незважаючи на прийняті пацифікаційні міри з боку військової влади, випадки вбивств, пожеж, забирання худоби та людей продовжуються. Серед населення панує паніка і розгубленість. Жнива закінчились, але збіжжя у багатьох селах не звезене. За браком зв’язку з селами, навантаження всіх біжучих

повинностей падає на місто Острог, яке не в стані задовольнити всі потреби місцевої влади" [18, арк. 57].

21 вересня 1943 р. у Генеральній окрузі "Волинь і Поділля" була створена інформаційна служба. І. Мотренко висловив сподівання, що вона буде об'єктивно інформувати населення про ситуацію в краї та сприятиме її покращенню. Але бажаного оздоровлення життя не відбулося. Грабунки і терор продовжувались [18, арк. 154–155].

7 грудня 1943 р. у районній управі була проведена реорганізація [34]. 20 грудня 1943 р. І. Мотренко доповів гебітскомісару про те, що він втратив зв'язок з багатьма селами району [19, арк. 136–137]. На початку січня 1944 р. у зв'язку з наближення фронту він запропонував усім бажаним евакуюватися. Наказ про евакуацію був виданий 10 січня 1944 р. Ця дата стала останнім днем існування Острозької районної управи [34]. Відступаючи, німці забрали з собою майже всіх тих українців, які з ними співпрацювали, розуміючи, що на них очікує після приходу Червоної Армії.

Отже, органи місцевого управління належали до системи нацистської окупаційної влади. Вони виконували допоміжну роль і самостійної політики не проводили. З погіршення становища німецьких військ на фронтах вплив районної управи послаблювався. Фактично всі рішення останньої мали примусовий характер, а її діяльність можна прирівняти до адміністративної колаборації.

Джерела та література:

1. Баталов В. Відгомін острозьких лісів / В. Баталов // Замкова гора. – 2005. – 12 лютого. – С. 7.
2. Відділ фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога, Кн–111585 / І–109, III Д 5964 / І–109.
3. Відділ фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога, папка № 54: "Документи і матеріали часів німецько-фашистської окупації краю".
4. Волинь. – 1941. – 28 вересня. – С. 4.
5. Волинь. – 1941. – 5 жовтня. – С. 4.
6. Волинь. – 1941. – 8 жовтня. – С. 4.
7. Волинь. – 1941. – 26 жовтня. – С. 4.
8. Волинь. – 1941. – 30 жовтня. – С. 4.
9. Волинь. – 1942. – 24 вересня. – С. 4.
10. Волинь. – 1942. – 24 листопада. – С. 4.
11. Гончаренко О. Система управління окупованими територіями

України / О. Гончаренко, О. Лисенко, Т. Першина // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Книга перша – К., 2010. – С. 321–367.

12. Данилюк В. Українські остарбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В. Данилюк. – Луцьк, 2011. – 20 с.

13. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р–22, оп. 1, спр. 3, 23 арк.

14. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22, оп. 1, спр. 4, 72 арк.

15. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22, оп. 1, спр. 5, 36 арк.

16. Держархів Рівненської обл., ф. Р–22, оп. 1, спр. 53, 144 арк.

17. Держархів Рівненської обл., ф. Р–27, оп. 1, спр. 1, 110 арк.

18. Держархів Рівненської обл., ф. Р–27, оп. 1, спр. 2, 128 арк.

19. Держархів Рівненської обл., ф. Р–27, оп. 1, спр. 3, 172 арк.

20. Держархів Рівненської обл., ф. Р–27, оп. 1, спр. 5, 131 арк.

21. Держархів Рівненської обл., ф. Р–40, оп. 1, спр. 1, 3 арк.

22. Держархів Рівненської обл., ф. Р–44, оп. 1, спр. 1, 4 арк.

23. Держархів Рівненської обл., ф. Р–66, оп. 1, спр. 1, 63 арк.

24. Держархів Рівненської обл., ф. Р–280, оп. 3, спр. 8, 125 арк.

25. Держархів Рівненської обл., ф. Р–534, оп. 1, спр. 27, 46 арк.

26. Забродець О. Волинські остарбайтери (1941–1945 рр.) / О. Забродець // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 107–126.

27. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

28. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. – 660 с.

29. Косик В. Україна під час Другої світової війни / В. Косик. – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто: НТШ, 1992. – 729 с.

30. Лисенко О. Окупаційний режим в Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – С. 762–768.

31. Лобода М. Політика і практика працевикористання в окупованій Україні / М. Лобода // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 64–77.

32. Німецько–фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидат, 1963. – 488 с.

33. Особистий архів Ольги Руй, спогади про німецьку окупацію (записані 3.11.2011 р. в Острозі).

34. Особистий архів Ольги Руй, щоденник Геннадія Руя (4.V.1943–14.I.1944 р.).

35. Особистий архів автора, спогади Василя Новака (записані 29.11.2011 р. в Острозі).

36. Особистий архів автора, спогади Ольги Руй (записані 3.11. та 10.11.2011 р. в Острозі).
37. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого / О. Панасенко. – Рівне, 2001. – 315 с.
38. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників / Т. Пастушенко // Архіви окупації. 1941–1944. – К.: Видавничий Кієво-Могилянська академія, 2008. – С. 854–859.
39. Пацула Й. Волинь – мій біль, моя надія / Й. Пацула. – Рівне: Азатія, 2005. – 224 с.
40. Політична історія України ХХ століття. – К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – 584 с.
41. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945: Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
42. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939-1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
43. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів / М. Сивіцький. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – 360 с.
44. Сімейний архів Вальдманів, спогади Василя Вальдмана (записані 28.07.2007 р. в Острозі).
45. Стародубець Г. Українське повстанське запілля як об'єкт інтересів військово-політичних чинників кінця 1943–1944 рр. // http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2005_19/19/starodubets.pdf.
46. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941–1944 р.) / Л. Степанов. – Львів: Каменяр, 1966. – 109 с.
47. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 2. Предметно-тематична частина: Д–Й / Відп. ред. М. М. Варварцев. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 252 с.
48. Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації / В. Шайкан, В. Шайкан // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2008. – С. 849–853.
49. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату "Україна" і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.
50. Weiner M. Jewish Roots in Ukraine and Moldova: Pages from the past and archival inventories / M. Weiner. – New-York, 1999. – 600 p.